

*Миша Ђурковић**

Институт за европске студије, Београд

ПОБЕДОНОСЦЕВ И КРИТИКА ВИШЕПАРТИЈСКЕ ПРЕДСТАВНИЧКЕ ДЕМОКРАТИЈЕ

Сажетак

Аутор се бави делом Константина Победоносцева и посебно његовом критиком вишепартијске представничке демократије. Обично се његово одбијање увођења демократије и заговарање самодржавља и царске аутократије тумачи личним интересима, реакционарношћу, заосталашћу итд. Но овде показујемо да се радило о изузетно образованом човеку који је по образовању био западњак и који је детаљно пратио развој и проблеме западног представничког система. Аутор показује да је његов рад на овом пољу део укупне европске интелектулане дебате о измени система демократије у доба масовних партија. Следећи рад Полунова који је показао западне утицаје на мисао Победоносцева, његов рад и аргументацију стављамо у контекст западног канона критике вишепартизма где спадају Острогорски, Белок и Михелс, чији су радови изашли годинама након Московског зборника.

Кључне речи: Победоносцев, представничка демократија, самодржавље, партијски систем, Острогорски, Михелс.

* mdjurkov@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-4305-8184>

Фигура Константина Победоносцева остаје и до данас једна од најинтригантнијих и најзанимљивијих у руској историји предреволюционарног периода. О њему је, посебноу последњих двадесетак година, доста писано и то нарочито у руској академској заједници. Објављени су делови његове преписке, поново штампани његови радови, као и ранији радови писани о њему. Постоји и не мали број монографија које обрађују његов живот, политички рад, улогу обер-прокуратора, његова политичка схватања итд. Радови Александра Полунова сматрају се изузетно вредним и свеобухватним, како у руској академској заједници, тако и на западу (Dykstra 2007, 31). На енглеском језику додуше и даље не постоји монографија о њему осим Бирнсове објављене још 1968 године, а многе од стереотипних оцена од раније понављају се и у новој литератури¹.

У покушајима да се анализира његова политичка мисао, доминирају идеје контекстуализације према унутрашњим проблемима саме Русије. Оно што недостаје међутим јесу покушаји да се његова мисао стави у контекст укупних кретања у европској политичкој мисли тога доба. Наиме, потпуно погрешно се тадашња западна мисао посматра кроз очи теоријеи праксе француске Треће републике или нормативне теорије енглеског парламентаризма. Највреднија и дугорочно најутицајнија дела тог периода управо су као и његови најважнији радови, посвећена критици праксе парламентарне демократије и вишепартијског система. И ту је једино Полунов дао важан пионирски допринос у неколико текстова у којима је показао утицај британске и пре свега француске конзервативне мисли деветнаестог века на формирање, развој па и популарисање мисли и дела Победоносцева у делу критике вишепартијске демократије. (Полунов 2007а; Полунов 2007б нпр.). Но он не познаје довољно рад политиколога и социолога који су у периоду од 1896. до 1925. године изнели заокружени канон литературе која је показала проблеме вишепартијске демократије и њено трансформисање у пуку формуте тај контекст треба обрадити.

Победоносцев, је показаћемо дакле то у овом раду, неко ко је врло детаљно пратио развој о коме причамо и међу првима је у европском контексту изнео детаљну, реалну, и аргументовану критику застрањења и нефункционалности вишепартијског система либералне демократије. Његов мотив за то је разумљиво био одбрана руског

¹ Напомињем да је овде оствалена по страни литература објављена на немачком језику, коју нисам био у прилици да истражим.

система самодржавља и спречавања одвојености државе и цркве². Но та нормативна позиција и мотив нимало не умањују вредност саме анализе механизма застрахења и корупције западног система који је анализирао. Предмет овог рада је управо контекстуализација његових увида и критике извитоперавања вишепартијског система, односно његово разобличавање, тј. стављање рада Победоносцева у шири европски контекст, како би се другачије и вредновали његови увиди и интелектуални допринос. Генерално, и даље је веома мали број аутора који његов опус виде као актуелан и важан за разумевање патологије вишепартијског система представничке демократије (Salem 2005). Основу за анализу даје његов опус магнум, *Московски зборник*, објављен 1896 године.

*

Време у коме живимо са изазовима друштвених мрежа, дигитализације, трансхуманизма, масовних пандемија, ширења надзора и у аналогном и у дигиталном свету, континураних економских криза те очигледне промене облика светског поретка неоспорно поново доводи у питање оправданост и одрживост вишепартијског система либералне демократије. Током последња два века од кад је систем представничке демократије наступио заједно са ширењем права гласа, нека врста кризе тог система наступала је периодично на три до четири деценије. Но прва истински велика научна дебата и анализа суштинских проблема представничке демократије десила се крајем деветнаестог и почетком двадесетог века када је у водећим западним земљама већ дошло до масовног ширења бирачког права на све делове становништва, сем у потпуности за жене и црнце у САД. Тада су наике укључене и радничке и пољопривредне масе па је на сцену ступила масовна демократија. Класични либерали који су дуго бранили цензус и ограничавање права гласа, поражени су заједничким напором конзервативаца Дизраелијевог типа и социјалиста, који су из различитих разлога једнако подржавали проширење бирачког права.

Већина аргумената који су тада формулисани и проблема који су уочени у функционисању и пре свега извитоперавању

² Мада је могуће тврдити и обрнуто, да је залагање за самодржавље логична последица проблема које западни систем ствара, како то тврди Полунов (2010, 113-114).

замишљеног нормативног система изборне демократије и дан данас се користи. У времену дигитализације, социјалног кредита, друштвених мрежа, када Гугл и Мета сами контролишу половину глобалног тржишта дигиталног маркетинга, и када приватне корпорације скоро монополски контролишу све већи број аспеката живота, укључујући и партијску политику, долазе и нови увиди и облици анализе. Могућности, инструменти и технике манипулације, којима се вишепартијска политика претвара у фасаду, нелибералну демократију, ауторитарни систем или нешто слично, фантастично су нарасли. То се пре свега односи на бихејвиористичке доприносе разумевања понашања и усмеравања потрошача и бирача. Но, основа разумевања застраћења постављена је управо у доба када је Победоносцев радио и стога се он мора третирали као један од пионира ове врсте анализе.

Чини се да је најбољу систематизацију рада у тих неколико деценија дао Карл Шмит у делу *Духовно-повесни положај садашњег парламентаризма* (Šmit 2001). Ова мала, али бриљантно написана књига, објављена 1923 године, у уводном делу другог издања из 1926.не само да на малом простору дефинише и пописује све најважније елементе критике, већ наводи и тада већ уочени канон најважнијих дела која су иницирала ову расправу и која и до дан данас чине основу за анализу и критику застраћења система парламентарне вишепартијске демократије. То су наравно књига Мојсеја Острогорског из 1902. године о странкама у модерној демократији (Острогорски 1921), затим луцидно аутобиографско сведочанство Хилера Белока, написано са Сесилом Честертоном и објављено 1911 као *Партијски систем* (Белок и Честертон, 2017), те најпознатији и највише цитирани класик Роберта Михелса *Социологија партија у савременој демократији* (Michels 1990), објављен исте године и пре свега познат у ширим масама по формулацији о *гвозденом закону олигархије*, из претпоследњег поглавља књиге.

Наиме у свим овим радовима уочен је огроман значај вођа и партијских елита, односно олигархије, а дат је и опис стварног унутарпартијског и међупартијског живота са све изборним кампањама, манипулацијом, корупцијом, продајом положаја итд. Како Шмит примећује, ове књиге су „разориле многобројне парламентарне и демократске илузије, не раздвајајући тачније једне од других. И несоцијалисти су коначно спознали повезаност штампе, странке и капитала...“ (Šmit 2001, 162-163)

У огромној фусноти посебно су пописани радови немачких аутора објављени између 1921. и 25. који су заједно са Шмитом отворили огромну дебату о кризи демократије и вишепартизма као система, са наравно посебним освртом на стање ових институција у Вајмарској републици. Ту су радови Бона, Ландауера, Томе, Левенштајна, наравно и радови о Шпенглеру.

У самом тексту од руских мислилаца појављују се Бакуњин као Шмитов омиљени пример правог небуржоаског анархисте, који иде до самог темеља разарања свих институција, укључујући и породицу, те Троцки у контексту критике социјалдемократске концепције Кауцког и напада на слободно зидарство на конгресу Коминтерне 1922 (Исто 195, 201).

Но, иако је *Московски зборник* преведен на немачки језик 1902. а на француски и енглески још и раније, Шмит не помиње Победоносцева и у овом спису, као ни у *Политичкој теологији* у којој завршава поглављем о филозофији државе контрареволуције. Тиме се заправо у западном свету успоставио канон ингорисања руске конзервативне и контрареволуционарне мисли у озбиљним академским студијама, па се тако и дан данас Иван Иљин углавном помиње као фашиста, евроазијци игноришу или такође по новој моди стављају у претече фашизма и од 2014 „Путиновог фашизма“ итд.

Том Дикстра је у вредном чланку из 2007 (Dykstra 2007) пописао читав низ стандардних стереотипа који се о Победоносцеву могу наћи у руској и литератури о Русијиу западном академском свету. Теза о „злом генију“ која се често понавља још је блага у односу на стандардне стереотипе који се и данас врте. У класику Питера Вирека из 1956 *Конзервативизам*, налази се есенција приказа Победоносцева као мислиоца који за слободу каже да је „чудан западни концепт“, који са екстазом говори о аутократији у смислу синтезе монголске и византијске аутократије и који *ан гро* побија све што долази са запада и кога се никакав западни концепт модерности, слободе и значаја институција није дотакао (Vireck 1956, 85). Бољшевици по њему испадају законити наследници ове аутократске традиције коју је Победоносцев теоријски разрадио.

И Берђајев је наравно допринео тој слици без обзира што је сам далеко боље разумевао сложеност мисли Победоносцева. Колико је ово све сулудо говори чињеница да се радило о вишедеценијском професору права чији је један од најпознатијих списа *Курс грађанског*

права,³ мислиоцу који непрестано понавља значај добрих, прецизних, предвидљивих закона којих не би смело да буде превише и о човеку који је говорeћи речником данашњих конзервативаца гледао како да одбрани стварну слободу од апстрактних идеја слободе. Међутим, ради се о веома сложенем и озбиљно разрађеном мисаоном систему који обилује низом подстицајних увида, као што је, на пример, детаљна студија сложеног односа између државе и цркве.

Московски зборник је наравно најпознатије и највредније дело Константина Победоносцева, објављено 1896. Овај рукопис је у Русији био подједнако омражен и нападан од стране прозападних либералних демократа и бољшевика. Смољарчук нпр још 1990 понавља уобичајену формулацију о злом генију Русије (Смољарчук 1990).

О Победоносцеву и до данас се пишу углавном екстремно критички радови, препуни предрасуда, увреда, етикета и омаловажавања. У поменутом раду Дикстре, који је иначе претендовао и у великој мери успео да буде прегледни, објективни приказ историје радова, дебата и оцена о делу Победоносцева, у закључку се понавља идеја о његовој неинвентивности и неоригиналности (Dykstra 2007, 40).

У овом раду смо стога издвојили његову критику парламентарног вишепартијског система демократије. Неопходно је контекстуализовати овај рад и ставити га у оквире тадашње глобалне европске дискусије о парламентаризму, демократији и настајућој теорији елите. Најпре ћемо показати западне изворе његове мисли у том сегменту. Наиме иако је Победоносцев наступао са јасне позиције одбране руског система аутократије, он је као изузетно образован човек који је редовно пратио штампу на низу страних језика, очигледно био веома свестан све извесније и очигледније кризе вишепартијског система демократије, која је већ наговештавала исте болести због којих је демократија и дошла. на лош глас после Првог светског рата и који је присутан и данас.

³ Одбачена је и побијена идеја о разлици између младог Победоносцева, наводног западњака, спремног да прихвати демократију и у Русији, те старог аутократе, који одбацује све са запада, укључујући и идеју о значају права и правосуђа. Код њега је јасан континуитет и позиционирање правне науке и правосудних гаранција грађанских права у оквир разрађеног система самодржавља. Има делова *Зборника* који су настали и објављени још почетком седамдесетих година, дакле две и по деценије раније.

Тек десетак до петнаест година касније, на Западу се као што смо видели појавио низ књига које до данас чине основу за анализу и критику дегенерације политичких партија и демократског система. Након излагања његове критике парламентаризма изнећемо и основну аргументацију мислилаца од Острогорског и Михелса до Карла Шмита. У раду ћемо показати зашто је рад Победоносцева не само претеча свих ових студија, већ иде дубље у анализу извора и духовних, моралних и метафизичких извора кризе, а не само институционалних и партијско-политичких. Тек Шмитова анализа на западу покушава толико дубоко да уђе у духовне основе проблема и да из њих изведе све разлоге и логику манифестације кризе. Дакле циљ је да се покаже како Московски зборник није попут евроазијске мисли изданак руске азијатске и антиевропске школе мишљења, већ интегрални део тадашње европске дебате у којој је Победоносцев укотвљен у традицију која иде од Шатобријана, Бонала и Деместра преко Кортеса кога не помиње, Ле Плеа, Карлајла, чак и доктринара попут Гизоа, теоретичара елите (Моска, Парето, Михелс), све до Шмита и оних немачких мислилаца које он наводи.

Треба напоменути да је Зборник, у коме се инсистира да је демократија само форма, појавио исте године када и кључно дело водећег теоретичара елитизма Гаетана Моске *Елементи политичке науке*. Дакле рад треба да покаже изразиту инвентивност Победоносцева као критичара система парламентарне вишепартијске демократије, која представља један од најважнијих сегмената његовог теоријског рада.

*

Када се трага за изворима његовог мишљења уопште свакако се може наћи релативно јасна линија руског конзервативизма осамнаестог и деветнаестог века. Пре свега се мисли на Карамзина и Уварова, двојицу највећих апологета самодржавља као специфично руске концепције владавине. Много од фундамената мисли Победоносцева наћи ће се код њих, уз разумљиве варијације. Код обојице се формира чувена тријада „православље, самодржавље, народност“ уз оштро опирање западним либералним и револуционалним тенденцијама које су укључивале рационализам, апстрактно мишљење, теорије о апстрактним правима и индивидуализам, затим поделу власти итд. Код Уварова је нагласак стављен на заштититу становништва

и посебно омладине и деце од западних уплива у образовање, веру, јавно мњење и друге елементе духовне сфере коју треба очувати сувереном.⁴

Но иако су оба ова мислиоца путовали по Европи и упознавали се са идеолошким и политичким тенденцијама свог доба, накоје су одговорали, Победоноцев је далеко више од њих западни човек у смислу образовања и информисаности. Његова критика западног система политике и идеологије тог времена је може се рећи иманентна, урађена из визуре човека који познаје сва застрахења и проблеме тог система и критикује их на основу западне литературе, књига, конкретних података и анализа, штампе, а не самоиз апстрактне перспективе одвајања и заштите Русије од свега што стиже са запада. Укратко, Победоносцев је био човек свог времена који је ишао даље од њега и препознавао проблеме које вишепартизам, подела власти и одвајање цркве и државе доносе у друштва у којима се утемеље као принципи организације.

Отуд се може рећи да су посебно за ову врсту његове делатности важнији били западни аутори, писци, новинари и аналитичари политичког и правног система Енглеске Француске и Америке, него мислиоци руске традиције, иако је посебно кад је у питању спољна политика био веома близак славенофилима.

Но ни ту није преузимао све што су његови пријатељи и узори радили и заговарали, већ је додавао своје увиде, и правио одређену синтезу доносећи своју традицију не само као нормативни принцип, већ као укупан систем интегралне повезаности, духовних, религиозних, моралних основа са политичким, институционалним и практичним системом у смислу методологије анализе и нормирања. Као што ћемо видети постојале су фундаменталне концептуалне разлике и неслагања између њега и његових западних пријатеља због којих је морао да модификује њихове ставове и кад их је преводио⁵ Њихова вера у парламентаризам, са свим његовим заблудама, у толеранцију према верским мањинама, у одвојеност цркве и државе, и коначно у идеју владавине права над свима па

⁴ У Србији је 2013 одбрањен веома добар докторат Андреја Митића под називом *Руска конзервативна мисао* (Митић, 2013). Карамзин и Уваров су обрађени на странама 39-77. Нажалост овај рад и до данас није објављен.

⁵ Ту спадају и тако нечасни макијавелистички потези као што су испуштања делова и реченица који му нису одговорали и кад би преводио њихове радове. Види Полунов, 2007а, 92.

и над владаром, били су му апсолутно неприхватљиви. Он је био човек праксе који је изнутра познавао систем државне управе и правосуђа, а у писању се као и у јавном раду водио принципима државног разлога. Спашавање народа (*salus populi*) за њега заиста јесте био највиши закон, у буквалном значењу тог израза. Писац доктората о Победоносцеву који је одбрањен 1977, Соренсен је управо концепцију народа нагласио као основу политичке концепције и мисли Победносцева (Dykstrea 2007, 26).

*

Руска традиција самодржавља чини нормативни оквир политичке теорије Победоносцева. Салем (Salem 2005, 127) је добро уочио значај различитости система аутократије француског типа Луја XIV. од царског самодржавља које је Победоносцев бранио и захтевао. Штавише, његови чланци о природи руске аутократије штампани у француском часописима, сакупљени су и објављени 1927 године под називом *Руска аутократија* (Pobiedonostsev 1927). Но што се тиче разумевања природе и проблема система вишепартијске, представничке демократије, он је у потпуности западни човек укотвљен у природни ток развоја политичке и социјалне мисли која је анализирао и уочила проблеме у стварном функционисању овог система.

Кад се говори о претечама тих анализа, највише је урадио Александар Полунов, детаљно истражујући западне утицаје на дело оберпрокуратора. У питању је неколико тематских чланака који су анализирали његов однос са француском реакционарном традицијом деветнаестог века и посебно сарадњу са Ле Плеовом школом друштвеног мира. Ради се о веома вредним студијама у којима се аутор дотицао и разлога због којих је у једном тренутку завладала „мода Победоносцева“ у Паризу, бар у неким круговима. Поред тога важан је и његов рад о везама са Британцима и утицају неколико британских конзервативних и реакционалних мислилаца као што су Карлајл, Мен и посебно Џејмс Фицџејмс Стивен, аутор знамените књиге *Слобода, једнакост, братство*, из 1873. која је настала као критика позиција енглеских либерала, а посебно Џона Стјуарта Мила. Победоносцев је преводио и Ле Плеа и Стивена на руски језик и трудио се да промовише њихове ставове.

Ле Пле је део најважнијег тока француске деветнаестовековне реакционарне мисли. У одличном зборнику њихових радова са прегледним уводом у њихова дела који је ИСИ објавио 2004, Кристофер Олаф Блум издвојио је Шатобријана, Бонала, Де Местра, Ле Плеја, Емила Келера и Рене де ла Тур ду Пана. (Olaf Blum 2004). У овој традицији римокатоличких мислилаца, који су дефинисали француску конзервативну десницу пре појаве Француске акције, Фредерик Ле Плеј има врло занимљиво место и велику улогу у доба кад је Победоносцев дефинисао своје ставове. Овај мислилац је био јасне контрареволуционарне провенијенције, и основу нормативног модела за њега чине, религија, приватна својина и посебно јака, традиционална породица, мада је с друге стране водио рачуна о снази и значају жена. Као човек који је много путовао средином века и провео једно време и на Уралу радећи своје инжињерске послове, био је окупиран идејом реформе Француске у свим нивоима па је економска наука у раду његовог друштва играла већу улогу него код свих других мислилаца на овом идеолошком простору. Његов рад и брига за раднике сматрају се претечама енциклике *Рерум новарум* и хришћанске демократије.

Након потписивања војног уговора и пакта о савезништву Русије и Француске, деведесетих година појавило се велико интересовање за рад Победоносцева јер се сматрало да његови ставови најбоље дефинишу природу руске царевине и њеног укупног вредносног и политичког система. Леру Бол (Полунов 2007б, 140) је указао на то да треба читати његове радове како би се разумело који су проблеми Треће републике и у којој мери они плаше руског цара и чине да се све више одаљава од било какве реформе у правцу увођења представништва и уставности.

Но, односи са Ле Плеовим кругом су посебно били блиски и интензивни све до његове смрти 1907 године. У часопису *Друштвена реформа* одмах након изласка превода зборника 1897 појавио се позитиван приказ који је написао Худо, тврдећи „бранимо исте вредности“. И заиста Школа друштвеног мира је попут Победоносцева критиковала индивидуализам, рационализам, секуларизам и претераности либералне демократије. Делили су и заједнички отпор бирократизацији, инсистирали на значају обичаја и наслеђа, такође аграрног друштва и породице као основе за свако нормално друштво. Они су се надали да ће он као утицајан човек допринети популарисању и примени њиховог учења. И заиста онје превео

Основе конституције, кључно Ле Плеово дело које је штампао у Русији са својим предговором и биографијом аутора. Такође, како примећује Полунов многе мере које је применио као прокуратор биле су инспирисане њиховим схватањима (Полунов 2018, 188), посебно у вези са појачањем утицаја цркве у школама и јавној сфери.

Но, поред блискости постојале су и јасне разлике, па и сукоби око одређених питања и у погледу теоријских основа организације друштва и политике, тако и у погледу односа православља и католицизма, посебно кад је у питању нетолерантност самодржавља према мањинама, укључујући и римокатоличку. Он је био доследни антрополошки песимиста и стога је био против афирмације друштва, односно независних друштвених организација и иницијатива које долазе од њих према држави и систему бирократије и власти, Такође је био против индивидуализма, светости приватне својине и сваке конкуренције као основе напретка. То је све по њему спадало у ексцес, поводе за раздраживање страсти и тиме за подривање стабилности у држави. Они су међутим по дефиницији били друштвена организација која се такође залагала за слободу деловања цркве у односу на државу. Суштински проблем је био међутим, као и кад су у питању односи са британским конзервативцима, то што је за све њих парламентарна представничка демократија већ постала неоспоран и неупитан оквир политичког деловања. Све њихове критике ишле су у правцу покушаја поправљања система и проналажења већег простора за систем вредности до кога им је стало (и који су углавном и делили са Пободоносцевим). Но за њега је по дефиницији тај систем био неприхватљив. Вреди навести његово последње обраћање Леплевцима у тексту који је написао пред смрт. Своје ставове о питању увођења система представничке вишепартијске демократије у Русији сажео је оценом да је Русија превише велика земља за то и да културни развој није на адекватном нивоу. (Полунов 2018, 190)⁶

Осим Француза, доста се бавио и Енглезима, посебно након отварања Источне кризе, када је преко Олге Новикове радио на успостављању веза са британским актерима који су подржавали

⁶ Проблем је што је по низу аутора с друге стране он сматрао да је управо необразованост народа, односно блажено незнање оно што је неопходно да се народ чува у положају смирености и покорности према својој власти. Знајући за његов макијавелистички однос према писаној речи, могуће да је чак и ово био део тактике према пријатељима у Француској, односно давање аргумента који они могу да прихвате.

борбу Словена на Балкану. Полунов је и ово питање одрадио у малом, али врло прегледном чланку, изложеном на скупу поводом сто година од смрти Победоносцева (Полунов 2007а). Победоносцев се још почетком седамдесетих година бавио питањем односа Енглеза према статусу вере и религије и тих неколико текстова је ушло у *Зборник*. Но након избијања кризе, упркос јасном уверењу да Енглези суштински мрзе Русе и виде их као варваре, настојао је да помогне лобирање ван и унутар британског парламента како би се смањила подршка коју је Лондон давао Отоманској империји⁷. Но осим тога и осим питања положаја религије у англиканској Енглеској, која је такође имала државну цркву, Победоносцев је показивао живо занимање за рад енглеских конзервативаца и критичара либералне демократије и либералних вредности.

Кратак текст о Карлајлу интегрално је укључен у *Зборник* (Победоносцев 1996, 249-252). У њему је извучено неких пет цртица из дела овог великог и тада врло утицајног енглеског мислиоца, аутора знамените књиге о херојима. Најважније поуке су оне које се односе на образовање младих људи, које треба учити исправним примерима и пре свега учити мудрости, смирењу и повиновању. Такође, понавља се значај религије и вере у друштву и начин на који она повезује људе. Осим Карлајла, Победоносцев је показивао интересовање и за Т. С. Мена и посебно за Џејмс Фицџејмс Стивена. Исте године када се појавила његова главна књиге, Победоносцев је направио шири детаљан приказ основне аргументације књиге, сажимајући Стивенову критику либералних принципа Бокла, Бентама и Мила. Текст је објављен у часопису *Гражданин* (Победоносцев 1873) и очигледно је много од тих аргумената и увида, које ћемо приказати ниже, ушло у главне текстове *Зборника* посвећене критици либералне демократије. Но ови аутори нису доводили у питање сам принцип парламентаризма, па је приликом приказа и превода Победоносцев морао да испушта делове реченица, и да мења смисао текстова како би направио слику која је њему потребна (Полунов 2007а, 92).

Иако је знао немачки језик, занимљиво је да се у радовима држи француских и енглеских аутора, а да су немачки остали по страни.

⁷ Сам је превео и у Русији објавио текстове Гледстона о Бугарској и Црној Гори. Гледстон је тада био начелу Либералне странке, а занимљиво је да је Победоносцев био у контакту и са другим утицајним либералним делатником Викамом Стидом, који је заслужан за превођење *Зборника* на енглески језик.

Време је да у сажетом виду представимо саму критику како је изнета у Московском зборнику. (Победоносцев, 1996; Победоносцев, 2018). Постоји неколико нивоа аргументације. Први је јасно начелно противљење сваком компромису и увођењу било ког дела из пакета одвајања цркве и државе, народне суверености, вишепартијског система и слободних избора, са чим иде и пуна слобода штампе. Ту нема компромиса. Оберпрокуратор је сматрао да сваки део овог пакета повлачи други и да се тиме отвара простор за постепено, али убрзано разарање државе и друштва.

Други ниво је заправо основни и ради се о духовној и религиозној основи не само укупног друштвеног функционисања, већ и читавог институционалног и политичког система. Вера је основа морала који је посебно важан за деловање виших слојева и изградњу њиховог осећаја дужности, одговорности, и посвећености општим државним циљевима, али и уважавање људске слободе у доменима у којима је потребна. У исто време она је основ за морално понашање обичног света и поштовање законитости, власти и поретка државе. Постоји и прагматични аргумент који тврди да је управо радикално одвајање цркве и државе довело дотле да црква постане паралелни систем моћи који је на западу често улазио у разне врсте сукоба укључујући и политичке и војне са државом. Победоносцев је наравно пратио тзв. културни рат у Немачкој који се одвијао седамдесетих година и ситуација у којој је Бизмарк тек након тога што се овенчао славом на бојном пољу, морао да поклекне пред Римокатоличком црквом, учврстила га је у уверењу да црква не сме бити одвојена од државе.

Наредни ниво аргументације је усмерен ка тврдњи о погрешности идеје народног суверенитета и потицања све власти од народа. Као део тога Победоносцев посебно критикује идеју општег и једнаког права гласа. Он је критикује са аристократских позиција меритократије која веома личи на Милово резоновање и тражење да глас образованијих вреди више⁸, као иса позиција блиских француским либералима деветнаестог века (Гизо нпр) који су изразито били против проширења бирачког права и за очување неке врсте гласовног цензуса, како би се избегао улазак у политику вулгуса

⁸ О Миловом елитизму који је посебно развијен са институционалним предлозима у *Разматрањима о представничкој влади* погледати у Ђурковић, 2006, 323 -332.

и популизам заснован на манипулацији масама⁹. Део ове анализе је и показивање врло актуелних застрањења масовне политике и бројних начина на који се обични људи уведени у политику без припреме користе као предмет манипулације, заглупљивања и експлоатације.

Следи затим детаљна анализа первертирања вишепартијског система и начина на који се од диктатуре једног долази до олигополске диктатуре партијских вођа и елита. Ово су фантастични увид који показују закулисниост политике у тим системима, манипулацију, трговину интересима, корупцију и пре свега куповину гласова и положаја државним средствима. Политиком и даље влада мали број, елита, само што њено понашање није елитно, већ штетно. Победоносцев критикује и комерцијализацију политике и мешање политичких и економских домена тамо где им није место. Приватни партијски интереси надвладавају опште, што води ка томе да морални и вредни људи неће да се баве политиком.

Веома важан ниво аргументације је оно што касније Шмит развија тврдећи да је са пропашћу идеје аргументоване расправа и рационалног непринудног јавног мњења нестала сама суштина либералне парламентарне демократије (Šmit 2001 154, 172-174, 183). Победоносцев бриљантно увиђа сва застрањења штампе, сензационализацију, таблоидизацију и чињеницу да озбиљне новине не могу да издрже конкуренцију таблоида. Такође, уочава блиску сарадњу партијских вођа и таквих медија који заједно убијају расправу, аргументацију и потрагу за националним интересом. Заједно се играју инстинктима и страстима народних маса. Лаж, лицемерје, улагивање, наступају уместо части и осећаја дуга и одговорности. Као и сваки озбиљан конзервативац, овај аутор инсистира да цео систем почива на логици апстрактног просветитељства односно на погрешној Русоовој тези о доброј и бесконачно поправљивој људској природи. Православно схватање човека са идејама милости, опроста, састрадавања, тражи по њему другачији систем од протестантских идеја које стоје у основи парламентаризма.

Посебно важни су увиди, опет слични Миловој аргументацији, да се све ово компликује у сложеним вишенационалним државама и да стога самодржавље, а не демократија може сузбити њихове партикуларитете, личне и партикуларне интересе. Идеју да у вишепартијском парламенту седе представници свих мањина и националних заједница који би се између себе свађали (попут

⁹ Погледати прегледну књигу Craiutu, 2003.

Краљевине СХС двадесетих година), сматрао је најпогубнијим путем у пропаст. Слично томе је и важност увида о хиперпродукцији закона, аката и регулативе у вишепартијским системима јер су закони оруђа партија. Управо ту наступа бирократизација, а не у уређеним чиновничким системима аутократије, тврди он. Његова идеја је као и код француских пријатеља, политичка централизација, праћена административном децентрализацијом и пуном подршком за локалне заједнице са снагом локалних ауторитета, обичаја и парохија.

Штетан утицај јавног мњења и манипулације штампе, видео је и у њеном мешању у правосудну делатност и рад правосудних власти. Случај Вере Засулич, када је јавно мњење утицало да заплаши судије, уверио га је да треба укинути све покушаје реформисања судства у Русији које би ишло у правцу прилагођавања западним стандардима. Дакле уместо одвајања судске од административне власти, увођења пороте и отварања суђења за штампу и јавно мњење, захтевао је повратак стриктно судске процедуре, која је одвојена од мешања јавног мњења, а под надзором је државне и административне власти (Salem 2005, 141-143). То је био јединичин по њему да се обезбеди стварна заштита од терориста и анархиста који су почели атентатима да угрожавају државу. Томе је посвећен мали, али врло интензивни део *Зборника* који се назива „Поротни суд“ (Победоносцев 1996, 114-116)

Последица свих ових промена на западуу смислу развоја либералне демократије, одвојености цркве и државе, напредовања секулиризма и просветитељства и све веће улоге партијских вођа и медијских корпорација, коју он уочава јесте како се већ тада шири незадовољство у западним земљама и траже механизми превладавања штетности овог система. Оне клизе у анархију, након чега се лако упада у опасне диктатуре и то се заправо на западу врло брзо и десило са појавом фашизмаи нацизма. Зато оберпрокуратор и мисли да је за Русију боље да са тиме уопште не експериментише.

Овде смо само сажели основну линију аргументације и неке од најважнијих аргумената који разобличују стварно функционисање и первертирање вишепартијског система, заснованог на одвојености цркве и државе. Аутор улази минуциозно у детаље и развија комплетну слику овог система, показујући на разним нивоима како се либерална демократија претвара у фасаду, отварајући могућност да државом и ресурсима овладају чиниоци који нису за то адекватни и да државу уведе у хаос.

У том погледу један од најважнијих аргумената је чињеница да демократије и вишепартизам, са свим саприпадајућим аспектима укључујући и сензационализам, вулгарност и манипулацију масама, као највећи грех имају заправо уношење духовне перверзије као основе за друштвени и политички земљотрес. Елита и власт би код народа уз помоћ духовне власти требало да унесе смирење, засновано на православним вредностима покајања и сузбијања страсти. Но популистичка елита у демократским државама заправо почива на распаљивању страсти код обичног народа, и његовом убацивању у вртлог комерцијализације, плоти, вулгарности и потрошње. А по њему најважнији задатак би био код сваког човека фомирати карактер заснован на свести о сопственој одговорности свакога (Победоносцев 1996, 134) Наше доба као доба ријалитија, друштвених мрежа и тоталог изобличавања изборног система вишепартизма, сведочи о томе још боље него време у коме је Победоносцев живео. Савремена корпоративна елита базира своју владавину на финансијском капиталу, експерименталној психологији и пуној контроли политике и партија.

*

Оно што се може видети је да је ова критика Победоносцева стварно иманетна критика човека европског образовања који је логичка веза и етапа измеђурадова својих европских претходника, критичара вишепартијске демократије и наредне генерације европских мислилаца који су створили канон таквих критика почетком двадесетог века. Први од њих је Мојсеј Острогорски, руски Јеврејин који је провео деценије на Западу и створио прву озбиљну и систематску критику застрањивања и первертирања партијског система. Ту су наравно и већ поменути Роберт Михелс и Хилер Белок у сарадњи са Сесилом Честертоном и у овом делу текста ћемо кратко представити њихове основне радове.

Острогорски је био једна крајње занимљива историјска фигура, човек који је радио у руској империјалној адиминистрацији, бавио се као и његов брат питањима образовања и писања уџбеника из историје, затим је студирао политичке науке и социологију у Француској, објавио низ студија које су га учиниле познатим и онда се вратио у Русију да би био изабран у први сазив Думе 1905 године. Његов најпознатији допринос су свакако два тома студије

Демократија и организација политичких партија (Острогорски 1921¹⁰). Први, који се бавио британским партијским системом је објавио 1902. године, а други који се фокусирао на рад америчких партија појавио се 1910, односно 1912 (француско издање).

Острогорски је дао врло минуциозну и детаљну анализу начина на који политичке странке кваре демократски систем и оптужио их је за грабљење моћи, корупцију и привилегије. Бројни вредни увиди који се код Победоносцевог налазе у низу есеја, овде су изложени систематски и добијамо сјајно сецирање механизма преко којих партији ванпартијски системи моћи кваре демократски изборни процес. Сазнајемо како су партије екстремно недемократске институције, како прерастају у изборну машинерију и масовност у којој појединац, слободни грађанин нестаје, претварајући се у број. Појединац у свему томе напросто нестаје и не види се било каква стварна слобода за аргументовану расправу и убеђивање противника. Лидери држе све главне ресурсе у својим рукама и они ограничавају слободу изражавања својих чланова који морају да се повинују машинерији и правцу који партијска елита дефинише.

Он је можда први који је показао колико су системи организације важнији од идеологија, и рано је ухватио тенденцију коју је Диверже овековечио славном формулом да је запартију организација све, коју је елаборирао у знаменитој фусности са почетка свог класика о политичким партијама (Duverger 1976, 20) Обично се наводи да је уз Вебера и Маркса био међу првима који су уместо нормативних идеја изучавали стварно понашање партија и носилаца моћи. Такође је увео компаративни модел у студирање политичких партија. Важан му је увид у то како ванпарламентарни субјекти као што су финансијери почињу да играју све већу улогу у партијама. Такође и да се центар одлучивања измешта из парламента ка партијској елити која не седи тамо.

Фокус његових анализа ипак је окренут ка томе како партије заправо својом машинеријом укидају слободну дискусију и тиранишу грађане. Партије нису отворене, јавне и одговорне. Шиболет, реторика, демагогија, продаја положаја подобним кадровима замењују аргументовану и идејну расправу. Само морал и јавно мњење, а не партије остају као одбрана од демократске тираније. Године 1916. објавио је у Петрограду посебну, додатну књигу о конституционалној

¹⁰ За леп преглед основних идеја и његове личне еволуције видети Barker, Howard-Johnston, 1975.

еволуцији Енглеске где је додатно анализирао изопачење партијског и уставног механизма, иако је до краја остао англофил. Тамо је појаснио необразованост енглеских бирача због чега се политика претвара у ритуалну делатност. Важан му је и увид да систем прави од вође партије диктатора, што ће посебно развити Михелс. Ова књига је управо ове године поново штампана (Острогорский 2024).

Хилер Белок, римокатолички британски мислилац, у то доба је од 1906 до 1910 био члан парламента испред Либералне странке. Своја искуства описао је у врло утицајној књизи *Партијски систем* коју је написао са братом великог писца, Сесилом Честертоном (Белок, Честертон 2017). Као главни дистрибутивиста своју оштрицу је усмерио према крупном корпоративном капиталу па је и у партијском животу пратио њихов траг. Док је боравио у парламенту тражио је расправу о тајним фондовима партија, али то никад није стављено на дневни ред.

Ова књига је изванредно духовито и проицљиво написана, и чита се попут авантуристичког романа, са пуно оштрог хумора и цинизма. Препуна је детаљних анализа система манипулације, изборног поступка, начина на који се пристojни људи корумпирају, одвајају од изборне базе и постају део партијског механизма. Но аутори настоје да покажу како се читав тај процес са две наводно супротстављене странке, своди на представу, јер често исти корпоративни капиталисти финансирају обе странке, и да су и елите и лидери обе странке, који су често у рођачким, пословним и другим везама заправо део исте плутократске елите, састављене од земљопоседника, капиталиста и шпекуланата која договорно влада над обичним народом. Писци наступају са позиција људи који верују у значај либералне демократије и нормалних људи, и након описа стања покушавају да нађу механизме којима би се богаташи протерали из политичког живота, а парламент вратио народу и његовим стварним представницима. Иако су нормативни мотиви делања другачији него код Победоносцева, суштина је иста: показује се (уз сличну анализу корумпираности штампе коју држе исти финансијери) да је вишестраначка представничка демократија претворена у фасаду иза које стоји монолитна олигархија, која контролише ресурсе, партијске вође, купује људе, посланичка, министарска и амбасадорска места, племићке титуле итд. Предлози које Белок даје на крају књиге до данас није било могуће спровести, те се испоставља да је Победоносцев много реалнији, кад каже да се

плутократској олигархији може супротставити само јака аутократска власт, која брани народ, друштво и државу од предатора тог типа.

Конечно, исте године се појавила и најпознатија књига ове трилогије, Михелсово волуминозно дело чији је пуни наслов *Социологија партија у савременој демократији: истраживања о олигархијским тенденцијама у животу група*, (Michels 1990) Михелс, спада такође у италијанску школу теорије елита заједно са Моском и Паретом па је ова књига у исто време угаони камен у обе дисциплине. У знаменитом уводу он тврди да постоје тенденције у суштини људске природе, у суштини политичке борбе и у суштини организације које спречавају стварање стварне демократије и које чине да номинална демократија заправо води у олигархију (Isto, IV). Он је посебнохтео да се бави анализом ове тенденције у раду треће групе, дакле политичких партија.¹¹

Посебну тежину овој анализи даје чињеница да аутор долази из социјалдемократског табора и што показује да се исте тенденције о којима се обично говори у вези са конзервативцима, једнако налазе у партијама које за себе тврде идеолошки да не признају посебност елите, заступају универзалну једнакост свих итд. Дакле упркос идеолошким самопредстављањима, анализа сурово приказује управо на примеру социјалдемократских партија и социјал-револуционарних партија (10) да се свуда појављује „гвоздени закон олигархије“ и да се у доба масовне политике и масовних странака неумитно снага и моћ концентришу у рукама малог броја партијских лидера који затим одлучују о судбини својих чланова и државе уопште. „Појава тих тенденција и у крилу револуционарних партија посебноје уверљива потврда постојања иманентних олигархијских црта у свакој људској утилитарној организацији“. Или: „Ко каже организација, каже и тенденција ка олигархији“ (ibid, 21) Савремене партије су милитантне, ратничке организације. Аутор цита Лагардеов увид из 1907. године који показује да се радничке партије једнако понашају према својим члановима као и буржоаске и конзервативне. Михелс анализира психолошке, интелектуалне, али и структурне разлоге за појаву снажних вођа, где спада и жеља велике већине људи да буду вођени и да имају неког коме верују или га обожавају и поистовећују

¹¹ Важанје и предговор за друго немачко издање које се појавило 1925, у време кад и Шмитов спис који смо помињали, а на који се и сам Михелс осврће. У предговору је дат списак аутора и дела који су наставили ову врсту истраживања и позивали се на њега. Види (ibid, VII)

се с његовом снагом и популарношћу. И овде се детаљно анализира финансијска и плутократска основа вођства као и улога штампе и медија у процесу устоличења вође и његове контроле странке.

У претпоследњем поглављу он покушава да види где су савремени покушаји да се овај процес заустави, да би на крају извео закључак о гвозденом закону олигархије. Дакле где год се успостави демократија, нужно долазе олигархијске тенденције, али с друге стране аутор види наду у томе што се брзо појаве и они који елиту оптуже да се понаша олигархијски и почињу борбу против ње. Суштински, то је вечити процес у коме се елита и нова елита сукобљавају и боре.

После оваквих анализа једино одбрана идеје плуралне демократије могла је доћи у Шумпетеровом виду о сукобу компетитивних елита (Šumpeter 1998) или у Даловој верзији као полиархија (Dal 1997). Ту међутим увек постоји опасност на коју је указивао Белок, а то је да се те елите олигархијски организују, симулирају сукобе и заправо контролишу цео спектар и све ресурсе. То је аргумент који у рудиментарном облику налазимо већ код Победоносцева и отуд је, да поновимо, његов рад део иманентне западне анализе первертирања и кварења система вишепартијске наводно представничке демократије.

*

Завршимо са три увида. Најпре све критике упућене Победоносцеву ишле су у правцу тврдње да је његово ригидно спречавање увођења уставности и парламентарних реформи у Русију наводно довело до експлозије, обарања цара и Бољшевиче револуције (). Не само да је постојао низ додатних фактора као што је рат, осиромашење становништва као његова последица, утицај страног фактора итд, већ апсолутно нигде није доказана теза да попуштање води стабилизацији. Српски правни и политички мислилац Слободан Јовановић (Јовановић, 1990, 94) је показао на примеру Ирске како је управо престанак репресије и попуштање довело до губитка овог дела територије и отцепљења Ирске од Британије. У том смислу могуће да је управо 1905. одговорна за 1917.

Друго, његова критика апстрактне парламентарне демократије и вишепартизма која инсистира на блиској вези са кризом вере, морала и духовних основа овога система никад није била толико

актуелна као данас. Номинално су западне земље и даље либералне вишепартијске демократије, но од тога данас остаје углавном љуштура. Скоро сви делови елите због корупције, безверја, идеолошке заслепљености или припадности сатанским култовима учествују у разарању тих друштава, укидању и прогањању вере и морала, масовној сексуализацији становништва укључујући и децу, разарању табуа инцеста, педофилије и зоофилије, разарању заједнице, породице, биолошке поделе на мушкарца и жену, масовном осиромашењу обичног света, његовој идиотизацији преко друштвених мрежа и мас медија, доминацији корпорација и коначно трансхуманистичком пројекту укидања самог човека у правцу химере и киборга о чему са ентузијазмом говори Јувал Ноа Харари, итд. Слобода избора између идентичне понуде свела се на слободу избора у супермаркету где је највећи део производа направљен од истог кукуруза. Но због развијених система индивидуације и антисубјективизације који од човека граде потрошача и бесловесну животињу усмерену на задовољење својих најнижих порива и потреба, уочава се неопходност постојања одговорне елите која би уз велику дозу патернализма чувала обичан народ да не постане жртва зова Одисејевих сирена сексуалности и хедонизма, односно свега што подстиче неумереност и распаљује страсти

И треће, показало се да је отворена либерална демократија у земљама које Англо-Американци таргетирају као противнике управо најподложнија њиховој инфилтрацији, корупцији и заузимању. Глобално јачање ауторитаризма великим делом је изазвано потребом заштите од бесконачне палете механизма и инструмената које Англо-Американци и њихове корпорације користе да би под заштитом отвореног друштва и наводне слободе избора подривали безбедност, сировинску базу и све сегменте друштава који им се отворе.

Русија од пре и после 2000 је један добар пример за то, а други је наравно Кина. Управо репресија против америчког покушаја обојене револуције¹² на Тјенанмену очувала је државу и омогућила јој да свега три деценије касније постане главни изазивач САД у глобалној арени. Да је власт другачије поступила, питање је да ли би Кина данас и постојала или би се распала попут СССР. У том смислу врло је валидна хипотеза да је управо попуштање ауторитаризма 1905. отворило пут ка фебруарској револуцији 1917. а затим и ка

¹² Између осталих тамо је био и Цин Шарп, симбол за технику и идеологију „ненасилних протеста“ односно обојених револуција. (Ђурковић 2022, 120).

большевичкој трагедији. Победоносцев је чини се био у праву. У том путу ка пропасти, велику улогу имала је позападњачена руска елита која се као и комунистичка касних осамдесетих и почетком деведесетих препустила западним модама и узусима.

Поменимо узгред да су у свим тим процесима у оба периода, велику улогу имали руски Јевреји, на шта је Победоносцев указивао, а за шта су га одређивали антисемитом. Слично је прошао и Солжењицин због књиге *Два века заједно*. У оба случаја не ради се о етничкој или расној нетрпељивости према Аврамовом народу, већ о чињеници да је управо значајан део елите јеврејске заједнице био у модерно доба носилац овог вредносног, економског и идеолошког покрета који је функционисао на чистом материјализму, комерцијализацији и распаљивању страсти за зарадом и за револуционарном „еманципацијом“ у било ком облику укључујући и сексуални, што је опет Бољшевичка револуција показала са читавим пакетом мера који је разорио традиционалну породицу и сексуалност (Гроски 1973; Ђурковић 2019).

РЕФЕРЕНЦЕ

- Белок, Хилер., Честертон, Сесил. 2017. *Партијски систем*. Београд: Бернар Стари Бановци
- Ђурковић, Миша. 2019. *Десна мисао у XX веку*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Ђурковић, Миша. 2022. *Мрачни коридори моћи*. Београд: Катена мунди.
- Јовановић, Слободан. 1990. *Примери политичке социологије*. Енглеска, Француска, Немачка. Београд: БИГЗ, СКЗ
- Митић, Андреј. 2013. „Руска конзервативна мисао“. Докторска дисертација, Универзитет у Нишу: Правни факултет.
- Barker, Rodney, Howard-Johnston, Xenia, 1975. “The Politics and Political Ideas of Moisei Ostrogorski,” *Political Studies*, Volume 23, Issue 4. pp. 415–429 .
- Бердяев, Николай. 1996. „Нигилизм на религиозној почви // Духовни кризис интелигенције“, у С. Л. Фирсов, К. П. Победоносцев: *pro et contra*. *Антологија*. Санкт-Петербург: Издањство Русског Христианског хуманитарног института.

- Byrnes, Robert, F. 1968. "Russia and the West: The Views of Pobedonostsev", *The Journal of Modern History*, Vol. 40, No. 2 (Jun., 1968), pp. 234-256.
- Vireck, Peter. 1956. *Conservatism, From John Adams to Churchill*. Princetoon: Van Nostrand.
- Dal, Robert. 1997. *Poliarhija: participacija i opozicija*. Beograd: Filp Višnjic
- Dykstra, Tom, E. 2007. „Evil Genius and Guardian Angel: The Image of Constantine Pobedonostsev in Russian Historiography,” *Symposion* 7-12, pp. 81-105.
- Duverger, Maurice. 1976. *Les partis politiques*. Paris: Librairie Armand Colin.
- Ђурковић, Миша. 2006. *Politička misao Džona Stjuarta Mila*. Beograd: Službeni glasnik
- Michels, Robert. 1990. *Sociologija partija u suvremenoj demokraciji*. Informator. Zagreb: Fakultet političkih nauka.
- Olaf Blum, Christopher. 2004. *Critics of the Enlightenment: Readings in the French Counter-revolutionary Tradition*. ISI Books.
- Острогорски, Мојзе. 1921. *Демократија и политичке партије*. Београд: Светог Саве
- Острогорский, Моисей. 2024. *Конституционная эволюция Англии в течение последнего полувека*. Archive Publica.
- Победоносцев. Константин. П. 1873. „Свобода, равенство, братство [Обзор книги Дж. Стифена]“ *Гражданин*, бр. 35-37., стр. 958-962; 977-979; 1007-1010. https://azbyka.ru/otechnik/Konstantin_Pobedonoscev/svoboda-ravenstvo-i-bratstvo/
- Победоносцев, Константин, П. 1996. *Московски сборник*, у С.Л. Фирсов, К.П. Победоносцев: *pro et contra*. Антология, Издательство Русского Христианского гуманитарного института, Санкт-Петербург.
- Pobiedonostsev, Constantin, P. 1927. *L'Autocratie Russe: constantin pobièdonostsev procureur général du Saint Synode: Mémoires politiuques, correspondance officielle et documents inédits relatifs a l'histoire du règne de l'empereur Alexandre III de Russie (1881-1894)*, Payot, Paris.
- Победоносцев, Константин. П. 2018. *Велика лаж нашег доба*. Стари Бановци: Бернар

- Полунов, Александр, Ю. 1996. *Под властью обер-прокурора. Государство и церковь в эпоху Александра III*. Москва: Издательство: «АИРО-XX»
- Полунов, Александр, Ю. 2007а. „Победоносцев и общественно-политическая жизнь Великобритании (1870-е – начала 1900-х годов), Константин Петрович Победоносцев: мыслитель, ученый, человек – СПб.
- Полунов, Александр, Ю. 2007б. „К.П. Победоносцев в восприятии французских ученых и публицистов“, *Отечественная история*, бр. 6, стр. 138-144.
- Полунов, Александр, Ю. 2010. *К.П. Победоносцев в общественно-политической и духовной жизни России*, РОССПЭН, Москва.
- Полунов, Александр, Ю. 2018. „Религиозные консерваторы России и Запада в борьбе против революции: Ф. Ле Пле и К.П. Победоносцев“, у *O wolność i sprawiedliwość: chrześcijańska Europa między wiarą i rewolucją*, Inst. filologii obcych Uniwersytetu humanistyczno-przyrodniczego im. Jana Długosza: Polskie t-wo historyczne, Oddz. w Częstochowie Częstochowa, pp. 183-191.
- Revelez Vazquesz, Francisco. 2009. “Reseña de Moisei Ostrogorski. *La democracia y los partidos políticos*”. *Revista Mexicana de Sociologia*, vol.71 no.4 Ciudad de México oct./dic. 2009, pp. 772-775.
- Salem, Jean. 2005. “Critiques de la démocratie parlementaire dans la Russie de la fin du XIXe siècle : Constantin Pétrovitch Pobedonostsev, théoricien de l'autocratie”. *Revue de métaphysique et de morale*, 45, 127-149. <https://doi.org/10.3917/rmm.051.0127>.
- Смолярчук, Василий. И. 1990. „Злой гений России (К.П. Победоносцев)“, *Правоведение*. бр. 3, Ленинград, стр. 49-55.
- Šmit, Karl. 2001. „Duhovno povestni položaj sadašnjeg parlamentarizma“, у *Norma i odluka. Karl Šmit i njegovi kritičari*, priredio Slobodan Samardžić, Filip Višnjić, Beograd.
- Šumpter, Jozef. 1998. *Kapitalizam, socijalizam i demokratija*. Beograd: Plato
- Trocki, Lav, 1973. *Izdana revolucija*. Otokar Keršovani, tom I i II, Rijeka.
- Фирсов, Сергей. Л. 1996. *К.П. Победоносцев: pro et contra. Антология*, Издательство Русского Христианского гуманитарного института, Санкт-Петербург.
- Craiuțu, Aurelian. 2003. *Liberalism under Siege: The Political Thought of the French Doctrinaires*. LexingtonBooks.

*Miša Đurković**

Institute of European Studies, Belgrade

**POBEDONOCSEV AND CRITICISM OF MULTI-PARTY
REPRESENTATIVE DEMOCRACY**

Resume

The author deals with the work of Konstantin Pobedonostsev and especially his criticism of multi-party representative democracy. Usually, his refusal to introduce democracy and advocacy of self-states and imperial autocracy are interpreted as personal interests, reactionary, backwardness, etc. But here we show that it was an extremely educated man who was a Westerner by education and who closely followed the development and problems of the Western representative system. The author shows that his work in this field is part of the overall European intellectual debate on changing the system of democracy in the age of mass parties. Following Polunov's work, which showed Western influences on Pobedonostsev's thought, we place his work and argumentation in the context of the Western canon of criticism of multipartyism, which includes Ostrogorski, Belok and Michels, whose works were published years after the Moscow Collection.

Keywords: Pobedonostsev, representative democracy, autocracy, party system, Ostrogorski, Michels.

* mdjurkov@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-4305-8184>

* Овај рад је примљен 11. јуна 2024. године, а прихваћен на састанку Редакције 20. јуна 2024. године.

